

Destructie en behoud

*Een onderzoek naar de omgang
met het Klassieke erfgoed: van
de Klassieke Oudheid tot de
Renaissance.*

‘Moments of history torn away from the movement of history, then returned; no longer quite life, not yet death, like shells on the shore when the sea of living memory has receded.’

Pierre Nora

Alma Kant
4017587
Dr. Floris van den Eijnde
Bachelor Eindscriptie
8302 woorden
19-06-2015

Inhoudsopgave

Inleiding.....	P. 3
Hoofdstuk 1: Concepten en denkbeelden.....	P. 5
Hoofdstuk 2: De Oudheid.....	P. 7
2.1. De Grieken.....	P. 7
2.2. De Romeinen.....	P. 9
Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen.....	P. 12
3.1. Rome.....	P. 12
3.2. Athene.....	P. 14
Hoofdstuk 4: De Renaissance.....	P. 16
Conclusie.....	P. 19
Literatuurlijst.....	P. 21

Inleiding

Gedurende de periode van de Klassieke Oudheid tot en met de Renaissance werd er op verschillende manieren omgegaan met het Klassieke erfgoed. Monumenten uit het verleden kregen een nieuwe plaats in het heden. In dit onderzoek zal de manier waarop men in de Klassieke Oudheid, middeleeuwen en Renaissance omging met het Klassieke erfgoed onderzocht worden.

Al in de vroegste samenlevingen deed het concept 'monument' zijn intrede. Dit is het directe gevolg van de natuurlijke drang van de mens om iets achter te laten wat voortleeft na zijn overlijden. Zijn nalatenschap is een middel tot herinnering; een herinnering is de verwezenlijking van het eeuwige leven en een monument is de fysieke vorm van deze herinnering. Een monument is echter niet per definitie verbonden aan een persoon, maar kan ook bijvoorbeeld een gebeurtenis representeren of een gebouw of object zijn waar door een volk een bepaalde waarde aan wordt toegekend. Zo zijn er twee soorten monumenten: bouwwerken die gebouwd zijn als monument en bouwwerken die later een monument geworden zijn.¹

Monumenten zijn – in de woorden van Pierre Nora – *lieux de mémoire*; plaatsen van herinnering. Overblijfselen uit vergane tijden die de herinnering opwekken van een verloren geschiedenis. Deze plaatsen van herinnering zijn nodig omdat de levende herinnering niet langer meer bestaat.² Het idee van monumenten als plaatsen van herinnering komt ook terug in Jan Assmann's concept van *kulturelle Gedächtnis* of *cultural memory*. In het culturele geheugen vormen monumenten geïsoleerde momenten uit het verleden die veranderen in plaatsen van herinnering. Deze plaatsen van herinnering dragen bij aan en zijn onderdeel van het collectief cultureel geheugen.³ Het bestaan van een monument als plaats van herinnering is afhankelijk van de wil om te herinneren. Aan het concept monument zit dan ook een zekere instandhoudingsplicht verbonden. Wanneer men zich verbonden voelt met datgene waar het monument aan herinnert of voor staat, voelt men zich vaak verantwoordelijk voor het onderhouden van het monument. Dit verantwoordelijkheidsgevoel kan voortkomen uit verschillende achterliggende beweegredenen. Tempels, kerken en andere religieuze gebouwen worden in stand gehouden uit respect voor de goden. Gedenkstenen en standbeelden worden onderhouden uit respect voor de betreffende persoon. De redenen voor het onderhouden en conserveren van erfgoed zijn bepalend voor de status van het object, of het nu gaat om religieuze, politieke, culturele of sociale beweegredenen. Wanneer een dergelijke drijfveer wegvalt verliest het monument zijn waarde.

Een monument wordt door de mens gecreëerd. Het staat niet op zichzelf. Zo kan het gebeuren dat bepaalde objecten of gebouwen hun waarde verliezen, maar deze later weer terugkrijgen. De waarde van een monument kan ook veranderen, bijvoorbeeld van religieuze naar historische waarde. Op deze manier wordt er door de eeuwen heen op een andere manier met erfgoed om gegaan. Mensen in verschillende tijden hebben verschillende motieven en leven in verschillende omstandigheden. Zo ging men in de Klassieke Oudheid op een andere manier met erfgoed om dan in de middeleeuwen of de Renaissance.

De afgelopen decennia is er steeds meer aandacht gekomen voor dit onderdeel in de geschiedenis. Een belangrijke auteur op dit gebied is Miles Glendinning. Hij schreef in 2013 het boek

---

¹ Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge 2001, pp. 12-13.

² Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, speciale uitgave: 'Memory and Counter-Memory' (1989) nr. 26, p. 12.

³ Jan Assmann en John Czaplicka, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995), p. 129.

The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity. In dit boek wordt de geschiedenis van het conserveren en de omgang met erfgoed beschreven. Dit vanuit het perspectief dat er een zogenaamde erfgoedbeweging bestaat die zich letterlijk en figuurlijk voortbeweegt in de geschiedenis en zich almaar ontwikkelt. Een dynamische en op de toekomst gerichte beweging die voortkomt uit het verleden.⁴ Een voorganger van Glendinning was Cevat Erder. Hij schreef in 1986 het boek *Our architectural heritage: from consciousness to conservation* dat gepubliceerd werd door UNESCO. Met dit boek trachtte hij het vakgebied van conservatie op de kaart te zetten als wetenschap. Daarnaast zou het boek belangrijke lessen bevatten voor landen die hun conservatiebeleid wilden ontwikkelen.⁵ Datzelfde jaar publiceerde Jukka Jokilehto *A History of Architectural Conservation*. In zijn onderzoek staat de ontwikkeling van de verschillende hedendaagse conserveringsfilosofieën centraal.⁶

In deze voorgaande studies speelde de periode van de Oudheid tot en met de Renaissance een minimale rol. Deze aanzienlijke periode werd in hun publicaties beperkt of vrijwel niet behandeld.⁷ Waarschijnlijk juist omdat men er in deze vroegere perioden andere denkbeelden op nahield dan nu. De voornoemde onderzoeken waren er voornamelijk op gericht de oorsprong van huidige denkbeelden te ontdekken, ofwel een continue lijn te schetsen door de geschiedenis. Wellicht zouden deze vroegere perioden in hun optiek niet of nauwelijks in deze lijn thuishoren. Deze vroegere perioden zijn echter de basis waarop men in de eeuwen erna zijn opvattingen over erfgoedbehoud baseerde. Men wordt en zal altijd worden beïnvloed door het verleden en in het verhaal van de ontwikkeling van de omgang met erfgoed horen dus ook de vroegste perioden thuis.

Dit onderzoek zal zich dan ook juist op deze periode richten en dient om te achterhalen hoe men in de Klassieke Oudheid, de middeleeuwen en de Renaissance omging met het Klassieke erfgoed. Daarbij wordt onderzocht wat de achterliggende denkbeelden en beweegredenen waren en in hoeverre deze ideologisch of pragmatisch waren. In het bijzonder wordt aandacht geschonken aan het architecturale erfgoed en zullen de ideeën van Nora en Assmann over monumenten als 'plaatsen van herinnering' worden meegenomen in deze studie. Door middel van bepaalde kernmomenten en enkele case studies wordt getracht een overzicht te creëren van de geschiedenis van de omgang met het Klassieke erfgoed. De hier gekozen case studies worden representatief geacht voor de manier waarop men met het erfgoed omging. Dit onderzoek richt zich nadrukkelijk op Griekenland en Italië en zal grofweg de periode van 500 v. Chr. tot circa 1600 n. Chr. behandelen. Dit alles met het doel om meer inzicht te bieden in de omgang met het Klassieke erfgoed tijdens deze periode.

---

⁴ Miles Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, Londen/New York 2013, pp. 1-2.

⁵ Cevat Erder, *Our architectural heritage: from consciousness to conservation*, Paris 1986 (Deel XX van de UNESCO-serie *museums and monuments*), pp. 191-192.

⁶ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, York 1986, p. 4.

⁷ Glendinning wijdt uit zijn twaalf hoofdstukken één overkoepelend hoofdstuk aan alle drie de perioden. Erder bespreekt ze in twee hoofdstukken. Jokilehto bespreekt van de drie perioden alleen de Renaissance. Ook in het hierboven genoemde boek van Françoise Choay *The Invention of the Historic Monument* (zie noot 1) wordt van zeven hoofdstukken maar één hoofdstuk aan de drie perioden gewijd.

Hoofdstuk 1: Concepten en denkbeelden

Om te beginnen is het belangrijk een aantal termen, concepten en denkbeelden toe te lichten. In dit onderzoek worden de termen monument en erfgoed door elkaar gebruikt. Het is belangrijk te realiseren dat deze termen in het verleden niet of op een andere manier bestonden. Ons huidige beeld van het monument als concept is sterk beïnvloed door onze ideologische opvattingen. Erfgoed is voor ons onlosmakelijk verbonden met behoud en conservering. Zoals hiervoor al gesteld werd is een monument niet meer dan dat wat wij tot monument verheffen. Dit betekent dus ook dat dit kan veranderen met de tijd. Erfgoed is alles wat wij van onze voorouders hebben overgehouden. Dus niet alleen dat wat we 'monument-waardig' achten.

Vandaag de dag is onze conserveringsopvatting voornamelijk ideologisch. We beschermen monumenten met bijvoorbeeld een bepaalde esthetische, nationale, religieuze of historische waarde. Deze cultuurhistorische waarde maakt dat we gebouwen beschermen die wij ook voor toekomstige generaties van belang achten. Cevat Erder stelt zelfs dat monumenten sinds de laatste decennia gezien worden als menselijke creaties die essentieel zijn voor de beveiliging en continuïteit van het leven.⁸ De gebouwen vertellen het verhaal van het verleden en zijn daarom volgens de huidige opvattingen ook in de toekomst nog van belang. Aan de hand van deze ideologische beweegredenen wordt bepaald welke gebouwen wel en welke gebouwen niet beschermd en onderhouden worden. Er zijn echter ook pragmatische redenen om bepaalde bouwwerken te conserveren. Bijvoorbeeld omdat het gebouw in gebruik is en daarom onderhouden moet worden. Ook kan het zo zijn dat er geen middelen zijn om een nieuw gebouw te realiseren waardoor uit praktische overwegingen oudere gebouwen in (her)gebruik worden genomen. In een dergelijk geval wordt het gebouw eveneens geconserveerd maar heeft dit een hele andere betekenis. In dit onderzoek is het van belang om een onderscheid te maken tussen deze pragmatische en ideologische beweegredenen. Alleen dan kan er iets gezegd worden over waarom bepaalde gebouwen in het verleden wel en andere gebouwen niet bewaard werden.

Bovendien moet er rekening gehouden worden met de vraag in hoeverre er in deze perioden sprake was van historisch besef. In hoeverre men het vermogen had verleden, heden en toekomst te onderscheiden en op die manier ook in staat was om de historische waarde van een periode te erkennen. Tegenwoordig speelt deze relatie tussen verleden, heden en toekomst een essentiële rol in onze conserveringsopvatting. In de hedendaagse ideologische opvatting bewaren wij bepaalde monumenten met het oog op de toekomst. We onderhouden ze met het doel dat ook toekomstige generaties het erfgoed mee zullen krijgen en de waarde ervan zullen erkennen. Daarnaast zijn we ons ervan bewust dat onze handelingen ook gevolgen hebben voor de toekomst en dat wij dus onderdeel zijn van een voortgaand verhaal. Dat dit historisch besef bij ons een grote rol speelt in de omgang met erfgoed betekent echter nog niet dat dit ook in deze vroegere perioden zo is geweest. Dat bepaalde gebouwen uit het verleden geconserveerd werden betekend nog niet direct dat er aan deze gebouwen een soort historische of culturele waarde werd gegeven of dat men het gebouw behield met het oog op de toekomst. Bij meer pragmatische beweegredenen worden gebouwen onderhouden en geconserveerd voor het heden, voor de huidige functie. Dit omdat ze nú van belang zijn, niet per se omdat ze ook in de toekomst nog (dezelfde) waarde kennen.

Bij het behandelen van een dergelijk grote periode uit het verleden is het belangrijk om bepaalde kernmomenten te kiezen. Gebeurtenissen en tendensen uit het verleden die grote sociale,

---

⁸ Erder 1986 (zie noot 5), p. 17.

religieuze of culturele veranderingen tot gevolg hadden. Tendensen waardoor ook de omgang met erfgoed wezenlijk veranderde. Zo is de opkomst van het christendom een bepalende factor geweest in de veranderende opvattingen vanaf de eerste eeuwen na Christus. Deze veranderingen vonden niet alleen plaats op religieus gebied maar hadden invloed op de gehele cultuur en veranderde de denkwijze van de bevolking. De opkomst van het humanisme heeft op zijn beurt weer voor grote veranderingen gezorgd ten tijde van de Renaissance. Deze ontwikkelingen in de geschiedenis hadden telkens een herwaardering van erfgoed tot gevolg en veranderde daarmee de omgang met de overblijfselen uit het verleden. Naast het onderscheiden van deze grote lijnen door de geschiedenis is het van belang om, door middel van een aantal case studies, een beeld te krijgen van de daadwerkelijke handelingen die men op het gebied van erfgoedbehoud heeft verricht. Daarnaast kunnen wetten en verordeningen inzicht geven in het denken over erfgoed. Ook de daadwerkelijke handhaving van deze wetten laat het belang en de waarde zien die er aan het erfgoed geschonken werd.

Hoofdstuk 2: De Oudheid

2.1 De Grieken

In het Klassieke Griekenland was religie een allesbepalende factor. De meest kostbare en monumentale bouwwerken waren onlosmakelijk verbonden aan de goden. Tempels en andere religieuze bouwwerken werden gewijd aan de goden en werden op die manier eigendom van de godheid. Uit respect voor de god moesten de gebouwen, beeldhouwwerken en andere constructies onderhouden worden. Zo werden ook persoonlijke monumenten, opgericht ter ere van succesvolle prestaties, zoals standbeelden en inscripties, evenals graven en tombes, onderhouden uit respect voor de persoon waaraan deze gewijd waren. Het was de plicht van volgende generaties deze persoonlijke en publieke monumenten te onderhouden en te eren, zoals het ook hun plicht was hun voorouders en de goden te eren.⁹

Wanneer dergelijke monumenten in verval raken moeten deze gerestaureerd worden. Een goed voorbeeld van een dergelijke restauratie zien we in de Tempel van Hera in Olympia. Deze tempel werd gebouwd rond 590 v. Chr. en was oorspronkelijk gewijd aan Zeus. De tempel was, zoals alle vroege tempels, in eerste instantie gebouwd van hout. Na verloop van tijd moesten door houtrot de houten zuilen vervangen worden. Zo werden de zuilen door eeuwen heen telkens vervangen voor stenen exemplaren.¹⁰ Pausanias die in de 2e eeuw na Christus naar Olympia kwam beweerde dat er nog altijd één houten zuil stond.¹¹ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de zuilen ten tijde van de restauraties telkens in de stijl van de huidige tijd werden gebouwd.¹² Hieruit kunnen we afleiden dat de waarde van het gebouw niet direct verbonden was aan de stijl van het gebouw. De religieuze waarde van het gebouw was belangrijker dan de historische waarde. De tempel moest behouden worden uit respect voor de godheid en dus was de religieuze functie belangrijker dan de visuele vorm van het gebouw. Dat esthetica wel degelijk een rol speelde blijkt uit het gegeven dat men de zuilen telkens in de stijl van de eigen tijd bouwde. De hedendaagse stijl werd als mooier gezien dan de stijl van voorgaande eeuwen en was daarom meer geschikt voor een dergelijk goddelijk gebouw. Dat het gebouw daardoor een eclectisch geheel vormde was echter nog altijd van ondergeschikt belang.

Een kwestie waarin de historische waarde van het erfgoed wel degelijk een rol speelde is bij de discussie rond de boot van Theseus. Deze kwestie leert ons meer over het denken over authenticiteit in de Oudheid. Plutarchus, die rond 75 n. Chr. het *Leven van Theseus* schreef, vertelt het verhaal van de boot van Theseus. De Atheense held Theseus keerde na het verslaan van de Minotaurus op Kreta per boot terug naar Athene. Volgens Plutarchus was het schip van de held door de Atheners bewaard tot in de tijd van Demetrius Phalereus (317-307 v. Chr.). Door de eeuwen heen werden de rottende planken telkens vervangen voor nieuw hout. Zo ontstond de discussie onder filosofen of de boot dan nog wel dezelfde boot was.¹³ In wezen discussieerden zij over de authenticiteit van het schip. Waar bij de Tempel van Hera de authenticiteit van het materiaal van

---

⁹ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 11.

¹⁰ John Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*, New York 2005, pp. 122-123.

¹¹ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 5.16.1. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160%3Abook%3D5%3Achapter%3D16%3Asection%3D1>> (3 juni 2015).

¹² Erder 1986 (zie noot 5), p. 28.

¹³ Plutarchus, *Leven van Theseus*, 1.1. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: The Internet Classics Archive <<http://classics.mit.edu/Plutarch/theseus.html>> (3 juni 2015).

weinig belang was, was dit bij de boot van Theseus wel het geval. Het schip van Theseus was namelijk van historische, niet zozeer van religieuze waarde. Het feit dat men de historische waarde erkende en hierover nadacht toont aan dat men in de Griekse Oudheid over historisch besef beschikte. Het onderhouden van gebouwen vanuit religieuze beweegredenen is in wezen pragmatisch. Het voornaamste doel is de godheid tevreden te stellen en onheil te voorkomen. Men conserveert het gebouw dus niet zozeer om het gebouw op zich. Het conserveren van erfgoed voor zijn historische waarde is meer ideologisch. Men haalt er geen direct gewin uit. Men conserveert het object voor het object. Het erkennen van historische waarde verteld ons dus dat men een soort vergelijkbare ideologie kende als dat wij vandaag nog kennen. Het behoud van erfgoed voor toekomstige generaties als herinnering aan het verleden. Als *lieux de mémoire* die momenten uit het verleden doen nestelen in ons collectieve geheugen. Of zoals Pierre Nora verwoordde; als 'moments of history torn away from the movement of history, then returned; no longer quite life, not yet death, like shells on the shore when the sea of living memory has receded.'¹⁴

Dat men zich in de Oudheid bewust was van verleden, heden en toekomst blijkt ook uit de Ephebische eed. Deze eed werd door jonge Atheense mannen afgelegd en omvat de vele idealen van het burgerschap. Met deze eed zwoer men onder andere om zowel de religieuze als seculiere instituties te verdedigen en daarnaast het vaderland aan de nakomelingen door te geven, niet kleiner, maar groter en beter voor zover men daar zelf toe in staat was of met de hulp van anderen.¹⁵ Deze eed vertelt ons iets over het bewustzijn van de relatie met de toekomst en het overdragen van materieel en immaterieel erfgoed. Men is zich bewust van zijn nalatenschap en verwacht de zorg over dit nalatenschap door toekomstige generaties. Het burgerschap was voor de Atheners evenals religie een belangrijke drijfveer en vormt dan ook een aanzienlijke beweegreden achter het behoud van vele religieuze en seculiere bouwwerken. Het voortleven van het verleden en het heden in de toekomst, door middel van herinnering, speelt hier ook zeker een rol.

Een laatste voorbeeld waaruit we de omgang met erfgoed en de waarde van monumenten voor de Oude Grieken kunnen aflezen is de zogenaamde Eed van Plataia. Hoewel er discussie bestaat over de historiciteit van deze eed¹⁶ is hij te belangrijk om weg te laten uit een onderzoek als deze. De eed zou gezworen zijn nadat de Grieken in 479 v. Chr. de Perzen hadden verslagen bij de Slag bij Plataia. In deze eed zwoer men onder andere het volgende: 'I will not destroy any one of the cities which have participated in the struggle; nor will I rebuild any one of the sanctuaries which have been burnt or demolished, but I will let them be and leave them as a reminder to coming generations of the impiety of the barbarians.'¹⁷ Uit deze eed kunnen we twee dingen opmaken. Ten eerste is het opvallend dat men zweert niet de betrokken steden te verwoesten. Ten tweede zien we hier een bewuste keuze om de verwoeste heiligdommen niet te herbouwen, maar deze juist verwoest te laten om te herinneren aan de oneerbiedigheid van de Perzen. De verwoesting van tempels werd gezien als een morele schending. Men zweert dan ook dit niet bij de vijand te doen. Door de heiligdommen niet opnieuw op te bouwen maar deze te laten als een monument van verwoesting en immoraliteit geven zij de heiligdommen een nieuwe waarde. Hoewel het grondgebied en de restanten nog altijd een religieuze waarde bevatten is nu de sociaalhistorische waarde belangrijker

---

¹⁴ Nora 1989 (zie noot 2), p. 12.

¹⁵ P. Siewert, 'The Ephebic Oath in Fifth-Century Athens', *The Journal of Hellenic Studies* 97 (1977), p. 103.

¹⁶ Voor deze discussie zie: R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972 en Jenifer Neils (red.), *The Parthenon. From Antiquity to the Present*, New York 2005.

¹⁷ Diodorus 11.29.3. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D11%3Achapter%3D29%3Asection%3D3>> (3 juni 2015).

geworden. Het gegeven dat men hier nadrukkelijk spreekt over monumenten die de herinnering moeten aansporen is essentieel voor dit onderzoek. Men heeft van de verwoeste heiligdommen plaatsen van herinnering gemaakt en het verhaal dat deze plaatsen vertellen is onderdeel geworden van het collectieve culturele geheugen.

Deze voorbeelden hebben laten zien dat men in de Griekse Oudheid nadrukkelijk nadacht over de omgang met erfgoed, discussieerde over kwesties als authenticiteit, zich bewust was van de verschillende waarden van monumenten en daarop ook zijn omgang met deze monumenten aanpaste. Men was zich bewust van de relatie tussen verleden, heden en toekomst en was daardoor in staat om historische waarde aan erfgoed toe te kennen. Naast de pragmatische en religieuze beweegredenen conserveerde men ook vanuit een bepaalde ideologie. Het voortleven van het verleden en het heden in de toekomst.

2.2 De Romeinen

Evenals de Grieken kenden de Romeinen een vergelijkbare plicht die verband hield met het respect voor de goden en de voorvaderen. Deze plicht werd in het Latijn *pietas* genoemd. In de Romeinse wereld werd een monument gezien als de fysieke verwezenlijking van *pietas*. Dit konden zowel standbeelden zijn als gebouwen. Monumentaliteit in het Oude Rome betrof niet alleen imposante gebouwen of constructies, maar bevatte ook een grote mate van pracht die de macht en bekendheid van de stad en de opdrachtgever moest bevestigen.¹⁸ Monumentaliteit speelde in de Romeinse tijd een nog veel grotere rol dan bij de Oude Grieken. Deze monumentaliteit, tezamen met het imperialisme, kwam tot uiting in publieke vormen van *pietas*. Bouwwerken en monumenten verbeeldden de verheerlijking van de stad en zijn geschiedenis. De macht van het rijk en de keizer was bovendien verbonden met de goden en hun tempels. Meer nog dan in het Oude Griekenland gebruikten de Romeinen het verleden als legitimering van hun macht en rijkdom.¹⁹ Oud erfgoed was hier als fysieke vorm van de geschiedenis uitermate geschikt voor.

In veel gevallen, zoals ook bij de Griekse Tempel van Hera, werd er bij restauraties of andere aanpassingen weinig aandacht gegeven aan historische nauwkeurigheid.²⁰ Er zijn echter ook voorbeelden waarbij dit juist wel het geval was. Zoals de hut van Faustulus, de pleegvader van Romulus en Remus. Deze hut stond op de Palatijn, de heuvel waar de stad gesticht zou zijn. Op deze heuvel stonden eveneens een aantal andere Antieke bouwwerken die verbonden waren aan de mythische oorsprong van de stad. Samen met deze andere overblijfselen werd de hut van Faustulus gezien als de verbeelding van de nederige oorsprong van het glorieuze Rome.²¹ Volgens de geschriften van Lucius Cassius Dio (ca. 155-229? n. Chr.) brandde de hut echter meerdere malen af. Zowel in 38 v. Chr. als in 12 v. Chr. was de hut door een ongeluk afgebrand.²² Het gegeven dat de hut minstens twee maal is afgebrand betekent dat de hut ook meerdere malen moet zijn gerestaureerd of gereconstrueerd. Omdat het hier een voorbeeld betrof van een bouwwerk uit een vroegere, mythische tijd, werd dit gebouw in tegenstelling tot het normale gebruik niet in de eigen stijl gerestaureerd maar in de oude stijl. Een soortgelijke hut als die van Romulus en Remus werd

---

¹⁸ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 12.

¹⁹ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 13.

²⁰ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 14.

²¹ Joseph Rykwert, *On Adam's House in Paradise. The Idea of the Primitive Hut in Architectural History*, New York 1972, p. 175.

²² Lucius Cassius Dio, *Romeinse Geschiedenis*, 48.43.4 en 54.29.8. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: LacusCurtius <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html> (3 juni 2015).

gepreserveerd op de Capitolijs. Volgens Vitruvius diende deze hut als een herinnering aan de leefwijze van vroegere tijden.²³ In tegenstelling tot bij de boot van Theseus lijkt de verbeelding van het verleden belangrijker te zijn dan de authenticiteit van het materiaal. Hieruit blijkt echter wel dat de Romeinen evenals de Grieken zowel religieuze als historische beweegredenen hadden voor het behoud van bepaalde monumenten.

Een vroeg voorbeeld van het denken over erfgoed bij de Romeinen vinden we in het werk van Polybius (ca. 200-118 v. Chr.). In zijn *Historiën* bejammert hij het gegeven dat de Romeinse consul Lucius Mummius in 146 v. Chr. Korinthe had geplunderd zonder hierbij rekening te houden met de monumenten en kunstwerken van de stad.²⁴ In het Romeinse Rijk was het gewoonte geworden om bij de verovering van een stad deze te plunderen en de schatten mee terug te nemen naar het eigen rijk. Zo ontwikkelden in Rome de eerste kunstverzamelingen, zowel publiek als privaat. Naarmate de tijd verstreek ontwikkelde men een verfijnder stijlgevoel en werd men kieskeuriger in wat men meenam. De Griekse kunst kreeg meer aanzien waardoor de omgang met het Griekse erfgoed veranderde. De roekeloosheid waar Polybius over sprak maakte plaats voor zorgvuldigheid. Daarnaast groeide onder het Romeinse volk het idee dat de geplunderde werken uit Griekenland publiek eigendom waren en ontstond er weerstand tegen legerleiders en keizers die de kunstschaten voor zichzelf hielden.²⁵ Naarmate de geplunderde kunst meer aanzien kreeg veranderde ook de waarde van dat erfgoed. De kunst en beeldhouwwerken kregen een steeds belangrijkere artistieke en esthetische waarde waardoor men zich genooddaakt voelde op een andere manier met het erfgoed om te gaan. Daarnaast ontstond er onder het volk in Rome een idee van een soort publiekelijk en daarmee collectief erfgoed. Hieruit blijkt dat men de waarde van deze kunstwerken tevens van publiekelijk belang vond.

Het duurde dan ook niet lang meer voor de eerste wetten ter bescherming van het erfgoed hun intrede deden. Een van deze belangrijke vroege wetten was de *Codex de Aedificatis Privatis* van Hadrianus (76-138 n. Chr.). Door deze wet werd het onder andere verboden om je huis te verkopen aan iemand die het wilde slopen. Daarnaast mochten zuilen, pijlers, daktegels, deuren, kasten, marmeren onderdelen en alle andere onderdelen van het huis die het zijn esthetische waarde gaven niet verwijderd of verkocht worden. Hieronder viel tevens het interieur met eventuele kunstvoorwerpen. Dit alles om het erfgoed te beschermen. Hierna volgden nog verschillende andere wetten die ervoor moesten zorgen dat de esthetische waarde van de stad behouden en verbeterd werd. Hieronder vielen ook wetten ter behoud van publieke gebouwen. Hadrianus was daarnaast verantwoordelijk voor het restaureren van vele Griekse heiligdommen en steden, gedreven door het nieuwe aanzien van de Griekse kunst- en bouwwerken. Deze herwaardering had een veranderde omgang met het Griekse erfgoed tot gevolg. Het nieuwe aanzien zorgde er echter ook voor dat delen van Griekse gebouwen meegenomen werden en als *spolia* in de Romeinse bouwkunst werden hergebruikt.²⁶ Op die manier verkreeg het nieuwe gebouw eenzelfde soort aanzien als de Antieke gebouwen uit Griekenland.

Evenals bij de Grieken waren de voornaamste redenen voor het conserveren van erfgoed de religieuze of historische waarde. Bij de Romeinen kwam daar nog een derde waarde bij: de

---

²³ Vitruvius, *De Architectura*, 2.1.5. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Lexundria <<http://lexundria.com/vitr/2.1.5/cf>> (3 juni 2015).

²⁴ Polybius, *Historiën*, 39.13. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+39.13&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234>> (3 juni 2015).

²⁵ Erder 1986 (zie noot 5), pp. 43-45.

²⁶ Erder 1986 (zie noot 5), p. 45.

esthetische waarde. Esthetica was voor de Romeinen een belangrijke waarde die de verheerlijking en daarmee de bevestiging van de macht van de stad als doel had. De herwaardering van het Griekse erfgoed maakte dat men op een andere, meer conservatieve, manier met het erfgoed omging. Zowel bij de Grieken als de Romeinen zien we dat er ideologische beweegredenen ten grondslag liggen aan de conservering van het erfgoed. Ofwel ter voortbestaan van het verleden en heden in de toekomst, ofwel ter verheerlijking en legitimatie van macht en rijkdom.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

Met de opkomst van het christendom in de Late Oudheid begint er een heel ander wereldbeeld te ontstaan. De nieuwe idealen en het veranderde tijdsbesef hebben grote invloed op het leven van de vroege christenen. De christelijke waarden als soberheid, vroomheid en nederigheid hebben grote veranderingen in het omgaan met de materiële werkelijkheid tot gevolg. Hierdoor vindt er een grootschalige herwaardering plaats op het gebied van erfgoed. De religieuze gebouwen uit de Oudheid verloren niet alleen hun functie maar ook hun waarde. De christenen die toeleefden naar Gods glorie en het einde van de wereld spoedig verwachtten hadden geen echte behoefte meer aan de geschiedenis en de overblijfselen daarvan. Het aardse leven en de daarmee samenhangende materialiteit was van ondergeschikt belang met het oog op het eeuwige leven na de dood. Bovendien verloren materiële objecten in het monotheïstische systeem ook hun potentiële heiligheid.²⁷

3.1 Rome

In het 4^e-eeuwse Rome veranderde de relatie tussen oud en nieuw. Grote gebouwen werden niet langer gebouwd met nieuw materiaal, maar werden opgetrokken uit materiaal gewonnen uit de sloop van oude gebouwen. Vanaf de heerschappij van keizer Constantijn de Grote (ca. 280-337 n. Chr.) werd het de gewoonte om delen van monumenten uit het verleden als *spolia* in de nieuwe gebouwen te verwerken. Dit had grote destructie tot gevolg. Voornamelijk de religieuze gebouwen uit het verleden, zoals tempels, waren hier de dupe van. Zeker nadat de Klassieke goden in 341 n. Chr. officieel verbannen werden.²⁸ De Klassieke tempels kwamen hierdoor leeg te staan en hun vooruitzicht liep uiteen van sloop of verval tot verbouwing en aanpassing. In sommige gevallen konden gebouwen worden aangepast om een nieuwe functie te dienen. Niet alle Klassieke gebouwen waren hier echter geschikt voor, waardoor destructie en verval alomtegenwoordig was.²⁹

Na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 n. Chr. werd er door Theodorik de Grote (ca. 454-526) een vastberaden poging gedaan om het verval van de stad tegen te gaan. Hij zette zich in voor de restauratie van het Klassieke erfgoed en restaureerde verschillende Antieke bouwwerken, zoals het Colosseum. Zijn ideologie wordt duidelijk uit het volgende citaat waarin hij zijn architecten aanspreekt:

‘These excellent buildings are my delight, the noble image of the Empire’s power and the witnesses of its grandeur and its glory. It is my wish that you shall preserve in its original splendour all that is ancient and that whatever you may add will conform to it in style. [...] To leave to future generations, to humanity, monuments that will fill them with admiration is a service full of honour and worthy of every man’s strongest desire.’³⁰

Zoals blijkt uit deze uitspraak was Theodorik weinig beïnvloed door het christendom, vermoedelijk door zijn Klassieke scholing en jeugd in Constantinopel.³¹ Zijn sterk ideologische en op esthetica gerichte opvatting is dan ook meer Klassiek dan christelijk. Opvallend is wel dat hij nadrukkelijk spreekt over het behoud van Antieke gebouwen voor de komende generaties zodat ook zij van de schoonheid kunnen genieten. Deze ideologische opvatting omtrent de omgang met erfgoed is

---

²⁷ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 17.

²⁸ Glendinning 2013 (zie noot 4), pp. 15-17.

²⁹ Michael Greenhalgh, *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, London 1989, pp. 86-97.

³⁰ Citaat geciteerd uit: Erder 1986 (zie noot 5), p. 59.

³¹ Erder 1986 (zie noot 5), p. 57.

bijzonder voor de vroegchristelijke tijd en spreekt van een soort erkende herinneringswaarde. De werkzaamheden van Theodorik op het gebied van restauratie en conservatie waren bepalend voor het behoud van het Klassieke erfgoed in de 5^e en 6^e eeuw na Christus. Desondanks waren destructie en verval in deze eeuwen nog altijd sterk aanwezig.³² Deze afwisseling van perioden van conservering en destructie zijn kenmerkend voor de hele middeleeuwen.

Tussen de 7^e en de 12^e eeuw begon de christelijke kerk steeds meer politieke macht te krijgen. Dit had opnieuw een periode van destructie tot gevolg. Antieke monumenten werden bewust verwaarloosd of vernietigd. Ook was er echter sprake van creatieve destructie. Met het idee dat bij het hergebruiken van onderdelen van Klassieke gebouwen de eer en macht van het oude werd overgebracht op het nieuwe, werd de sloop en het verval van het Klassieke erfgoed gerechtvaardigd.³³ Het gebruik van *spolia* kwam in deze periode dan ook tot een hoogtepunt.³⁴ Onderdelen van Klassieke bouwwerken werden gebruikt in de bouw van nieuwe christelijke bouwwerken. Dit kon onopvallend zijn; bakstenen of marmerblokken die werden verwerkt in muren, maar het kon ook duidelijk zichtbaar zijn, bijvoorbeeld door zuilen en andere herkenbare elementen te gebruiken. Een nieuwe stijl ontwikkelde zich, waarbij de Klassieke elementen werden verwerkt in een nieuwe context en zo een andere betekenis kregen. Hier speelt esthetica, naast pragmatisme, ongetwijfeld ook een rol. De mooiste onderdelen werden hergebruikt in een nieuwe functie. Zo kon een kapiteel worden uitgehold en gebruikt worden als doopvont of wijvatervat.³⁵ Bovendien werden Klassieke gebouwen ook regelmatig verbouwd, bijvoorbeeld tot kerk. Zoals we ook zullen zien bij de verbouwing van het Parthenon in Athene.

Naast het slopen of hergebruiken van het erfgoed had men ook redenen om sommige bouwwerken te conserveren. Rome trok nog altijd veel reizigers en bezoekers aan. Het Antieke erfgoed kon op die manier dienen als een bron van inkomsten.³⁶ Het waren vooral praktische redenen als deze die ten grondslag lagen aan het behoud van het Klassieke erfgoed. Twee tegenstrijdige tendensen liepen gedurende deze periode parallel aan elkaar. Pogingen om het verval van het oude erfgoed tegen te gaan gingen samen met de actieve destructie van monumenten ten behoeve van nieuwe constructies.³⁷

Met de komst van het christendom verloor een groot deel van het Klassieke erfgoed zowel zijn functie als zijn waarde. De gebouwen van het polytheïsme hadden in veel gevallen niet langer een religieuze waarde.³⁸ Hierdoor vond er een grootschalige herwaardering van het erfgoed plaats en daalde de historische waarde van het Antieke erfgoed tot een dieptepunt. Met het oog op het hiernamaals en de verlossing verloor ook een groot deel van de geschiedenis zijn waarde. Het

---

³² Voor de omgang met het Klassieke erfgoed in de eerste eeuwen na Christus zie: Greenhalgh 1989 (zie noot 29); Caroline J. Goodson, 'Roman Archeology in Medieval Rome', in: D. Caldwell en L. Caldwell (red.), *Rome: Continuing Encounters between Past and Present*, Farnham 2011; Rodolfo Lanciani, *The Destruction of Ancient Rome. A Sketch of the History of the Monuments*, New York 1967² (1901) en Bryan Ward-Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Building in Northern and Central Italy. AD 300-850*, New York 1984.

³³ Erder 1986 (zie noot 5), p. 70.

³⁴ Voor meer informatie over het gebruik van *spolia* in de vroege middeleeuwen zie: Maria Fabricius Hansen, *The Eloquence of Appropriation. Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome*, Rome 2003.

³⁵ Hansen 2003 (zie noot 34), p. 26.

³⁶ Lanciani 1984 (zie noot 32), pp. 166-167.

³⁷ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 17.

³⁸ In de eerste eeuwen van het vroege Christendom bestond het polytheïsme naast het nieuwe monotheïsme. Zoals we in hoofdstuk 3.2 zullen zien is deze overgang niet abrupt maar gebeurd dit geleidelijk gedurende de eerste eeuwen na Christus.

tijdsbesef van de mensen uit de middeleeuwen veranderde volledig door het christendom. Het materiële verleden verloor een groot deel van zijn aantrekkingskracht en het verwachte einde van de wereld maakte dat men niet langer bouwde voor de eeuwigheid. Gebouwen uit het verleden werden afhankelijk van hun functionaliteit en met relatieve willekeur hergebruikt of gesloopt. Desalniettemin moet ook de esthetische waarde van de objecten in deze keuze een rol hebben gespeeld. Toch was de conservering van het erfgoed tijdens de middeleeuwen voornamelijk pragmatisch, gericht op functionaliteit en afgestemd op de behoeften van het volk.

3.2 Athene

In de persoon van de apostel Paulus arriveerde het christendom rond 53 n. Chr. al vroeg in Athene. Desondanks verliep de bekering langzaam en vond deze relatief laat plaats. Het duurde zeker nog tot het einde van de 4^e eeuw voordat het christendom echt onderdeel was geworden van de Griekse cultuur.³⁹ Gedurende deze eerste vier eeuwen bestond het oude polytheïstische geloof naast het opkomende nieuwe christendom. Het begin van de 5^e eeuw in Athene kenmerkte zich door een periode van intensieve bouwactiviteit. Bijzonder is de restauratie van de zogenaamde Bibliotheek van Hadrianus. Dit monumentale complex was tussen 131-132 n. Chr. door Hadrianus gebouwd en had vermoedelijk meerdere (administratieve) functies. In het begin van de 5^e eeuw werd het gebouw gerestaureerd en vermoedelijk in de tweede kwart van de 5^e eeuw werd er op de plek van de binnenplaats een kerk gebouwd, de Tetraconch. Deze kerk bestond uit een centrale vierkante hal met een absis aan elke zijde. Het was een van de eerste christelijke kerken in Athene en was vermoedelijk ook de eerste kathedraal.⁴⁰ De verbouwing was relatief weinig ingrijpend omdat de kerk gebouwd werd op de plek van de binnenplaats van het Romeinse gebouw. De redenen achter deze beslissing zijn lastig te achterhalen. De plaatsing van de kerk in het voormalige administratieve centrum van de stad zou een ideologische betekenis kunnen hebben; de kerk als nieuwe regerende macht. Het is echter eveneens goed mogelijk dat het puur pragmatische beweegredenen betrof.

Tijdens de 5^e eeuw groeide het christendom in Athene enorm en gedurende de 5^e en 6^e eeuw na Christus was de wetgeving onmiskenbaar tegen het heidendom gericht. Verschillende edicten waren gericht op de sluiting en sloop van heidense tempels.⁴¹ Deze actieve destructie van het Antieke erfgoed is kenmerkend voor de eerste eeuwen van het christendom en zagen we ook in Rome terug. De verbinding tussen het oude erfgoed en de Klassieke religie was voor de vroege christenen nog sterk aanwezig, waardoor elke andere waarde van de gebouwen ondergeschikt was aan de religieuze associaties die zij met zich meebracht. Tegenstrijdig waren er echter ook gevallen waarin de wetgeving juist pleitte voor conservatie en de artistieke waarde van de tempels boven de religieuze waarde werd gesteld.⁴² Hetzelfde hebben we gezien in Rome waar destructie en conservatie zich eveneens afwisselden. Bovendien betekent het uitvaardigen van wetten nog niet altijd meteen de uitvoering daarvan. De wetten kunnen ons iets vertellen over de denkbeelden achter de omgang met erfgoed, maar deze kunnen niet één op één vertaald worden naar de daadwerkelijke uitvoering daarvan. De uiteenlopende wetten van sloop tot behoud resulteren over

---

³⁹ Robert Ousterhout, “‘Bestride the Very Peak of Heaven’: The Parthenon After Antiquity”, in: Jenifer Neils (red.), *The Parthenon. From Antiquity to the Present*, New York 2005, pp. 294-296.

⁴⁰ Ousterhout 2005 (zie noot 39), p. 297.

⁴¹ Voornamelijk de wetten van Theodosius I waren gericht op de sluiting en sloop van de Klassieke tempels. Voor meer hierover zie: Ousterhout 2005 (zie noot 39); Mary Beard, *The Parthenon*, London 2004² (2002); Kenneth M. Setton, *Athens in the Middle Ages*, London 1975 en Panayotis Tournikiotis (red.), *The Parthenon And Its Impact in Modern Times*, New York 1996² (1994).

⁴² Ousterhout 2005 (zie noot 39), p. 300.

het algemeen in een middenweg. Net als in Rome werd veel van het Klassieke erfgoed verbouwd of aangepast om zo een nieuwe functie in de christelijke wereld te vervullen. Bij deze pragmatische manier van conserveren was functie belangrijker dan waarde. Juist door aanpassing is veel van het Antieke erfgoed (in een of andere vorm) behouden gebleven. Wat niet verbouwd werd, zijn functie verloor en geen verdere religieuze of esthetische waarde bezat, was echter al snel gedoemd tot verval.

De overgang van het heidendom naar het christendom was niet plotseling maar ontwikkelde zich zoals eerder gezegd gedurende meerdere eeuwen. Het gebeurde dan ook niet vaak dat tempels, nadat zij gesloten waren, meteen verbouwd werden tot kerken. Vaak stonden ze gedurende langere tijd leeg voordat ze hun nieuwe functie kregen. Dit was vermoedelijk ook het geval bij het Parthenon. Toen het Parthenon niet langer gebruikt werd was het gebouw nog altijd prominent aanwezig in de stad. De leegstaande en functieloze tempel op de top van de Akropolis moet voor de hedendaagse christen toch een bepaalde symbolische betekenis hebben gehad. Zeker in contrast met de nieuwe kerken die in de omgeving van de Akropolis opgetrokken werden. De boodschap was duidelijk: de Klassieke goden waren vertrokken en de leegstaande tempel was hier getuige van. Wanneer het Parthenon precies verbouwd is tot kerk is niet helemaal zeker. Vermoedelijk heeft de verandering ergens in de 7^e eeuw plaatsgevonden.⁴³

De constructie van het Parthenon, die overeenkomsten toonde met de christelijke basilica, was gemakkelijk aan te passen tot kerk waardoor er relatief weinig ingrijpende aanpassingen nodig waren. Wel moest de ingang verplaatst worden van de oost naar de westkant, de oostelijke ingang werd dichtgemaakt zodat daar het altaar en de absis geplaatst konden worden. Om bouwmaterialen voor de nieuwe kerk te vergaren werden andere Klassieke bouwwerken uit de stad uit elkaar gehaald.⁴⁴ Bij de verbouwing van het Parthenon was eveneens sprake van creatieve destructie. Sommige elementen werden behouden waar andere gesloopt werden. Veel van de oorspronkelijke kunst werd verwoest. Sommige delen van de metopen en bijvoorbeeld het fries aan de binnenkant bleven wel bewaard. Vermoedelijk omdat ze moeilijk te bereiken waren of niet in het zicht waren na de verbouwing van de tempel tot kerk.⁴⁵ Ook werden sommige standbeelden bewaard omdat men in deze periode geloofde dat de Klassieke beelden duistere krachten bevatten en dus maar beter met rust gelaten konden worden.⁴⁶ Wellicht speelde ook hier esthetica een rol in de keuze voor behoud of sloop.

Het middeleeuwse Athene vertoont over het algemeen veel gelijkenissen met het Rome van die tijd. Het gebruik van *spolia* was wijdverspreid en de omgang met het Klassieke erfgoed varieerde van sloop en verval tot aanpassing en behoud. De esthetische waarde van de objecten speelt mogelijk ook een rol in deze keuze. De *spolia*, als overblijfselen uit het verleden, herinnerden men wellicht aan de wereld voor de komst van het christendom. De incorporatie van deze Klassieke elementen in de nieuwe christelijke omgeving kenmerkt misschien ook een bepaalde symboliek. Het verleden krijgt een plaats in het heden, maar met een nieuwe functie en betekenis. Met hier en daar een uitzondering was het conserveringsbeleid in de middeleeuwen echter voornamelijk pragmatisch.

---

⁴³ Ousterhout 2005 (zie noot 39), p. 302.

⁴⁴ Tournikiotis 1996 (zie noot 41), p. 146.

⁴⁵ Beard 2004 (zie noot 41), pp. 55-59.

⁴⁶ Ousterhout 2005 (zie noot 39), p. 307.

Hoofdstuk 4: De Renaissance

In de eerste helft van de 14^e eeuw zijn de eerste verschijnselen zichtbaar van een wederom veranderend wereldbeeld. De ideeën van humanist Francesco Petrarca (1304-1374) zijn hier een duidelijk voorbeeld van. Toen Petrarca in 1337 en 1341 Rome bezocht was hij tot tranen geroerd door de conditie van de stad. Hij verafschuwde de sloop van de Antieke monumenten voor bouwmaterialen en veroordeelde de bevolking van Rome voor hun onwetendheid en hun disrespect voor de geschiedenis.⁴⁷ Deze ontwikkeling in het denken, die groter was dan Petrarca alleen, kenmerkte het begin van een hernieuwde interesse in de Klassieke Oudheid. Deze interesse kwam voort uit het herlezen van de Klassieke literatuur en de ontwikkeling van het humanisme.⁴⁸ Met het terugvinden van het werk van Vitruvius in 1416 werd ook de interesse in de Klassieke bouwkunst aangewakkerd en groeide het respect voor het Antieke erfgoed.⁴⁹ Een hernieuwde interesse in de kunst van de Oudheid zorgde wederom voor een grootschalige herwaardering van het Klassieke erfgoed. De Klassieke bouwkunst begon als inspiratie te dienen voor de bouwprojecten van de vroege Renaissance. Daarnaast inspireerde Vitruvius' *De Architectura* ook een veelvoud aan nieuwe traktaten, waaronder Leon Battista Alberti's *De Re Aedificatoria* uit 1485. Dit traktaat had eveneens grote gevolgen voor de omgang met erfgoed en de manier waarop men naar gebouwen keek. Alberti uitte in zijn traktaat zijn geloof dat elk door de mens gemaakt gebouw een zekere waarde bevat en daarom gerespecteerd zou moeten worden.⁵⁰

Dit groeiende respect voor het Antieke erfgoed maakte dat de monumenten uit het verleden weer een hernieuwde artistieke en historische waarde kregen. Deze herwaardering had echter ook een keerzijde. Gedurende de Renaissance werd het Klassieke erfgoed een middel tot legitimatie van macht, status en rijkdom. Het hernieuwde artistieke en historische zelfbewustzijn en de liefde voor het verleden vormden tegelijkertijd ook een bedreiging voor het Klassieke erfgoed. Met de terugkeer van het pausdom naar Rome in 1420 begon er een grootschalig bouwprogramma ter verheerlijking van het pausschap. Dit was het begin van een moeizame relatie tussen het behoud van het oude erfgoed en de verheerlijking van de nieuwe architectuur, waarbij dezelfde instantie zowel verantwoordelijk was voor het maken van de wetten ter bescherming van het Klassieke erfgoed, als voor het schenden ervan. Tijdens het nieuwe bouwprogramma van de paus stond de restauratie van de oude kerken centraal. De meest voor de hand gelegen bron van bouwmaterialen was echter nog altijd het Antieke erfgoed. Dit maakte dat, hoewel er een hernieuwde interesse in het Klassieke erfgoed was ontstaan, de praktijk relatief onveranderd bleef. Zo stelde Paus Eugenius IV (1431-1447) een wet in om het Colosseum te beschermen van verder verval, terwijl hij er zelf stenen van gebruikte voor de restauratie van de basiliek van Sint-Jan van Lateranen. Dit is een voorbeeld uit velen waarbij pogingen tot behoud werden geëvenaard met destructie en waarbij wetten net zo snel geschonden werden als gemaakt. Naarmate de interesse voor de Oudheid toenam, nam ook de dreiging van de vernietiging van het erfgoed toe. Het was een vicieuze cirkel die zichzelf in stand hield.⁵¹

---

⁴⁷ Erder 1986 (zie noot 5), p. 72.

⁴⁸ Leland M. Roth, *Understanding Architecture. Its Elements, History, and Meaning*, Boulder 2007² (1993), pp. 355-356.

⁴⁹ Margaret Aston, *The Renaissance Complete*, London 2013² (2009), p. 265.

⁵⁰ Erder 1986 (zie noot 5), p. 74.

⁵¹ Glendinning 2013 (zie noot 4), pp. 31-32.

De 16^e eeuw werd eveneens gekenmerkt door deze gespannen relatie tussen destructie en behoud. Deze kwam tot zijn hoogtepunt in de bouw van het nieuwe Sint-Pieter (1506-1625). Dit enorme bouwwerk vereiste een immense hoeveelheid bouw materiaal waarvan het grootste gedeelte gewonnen werd uit de restanten van de Oudheid. In 1515 schrijft kunstenaar en architect Rafaël (1483-1520) – zelf ook betrokken bij de bouw van het Sint-Pieter – een brief naar Paus Leo X (1513-1521) waarin hij klaagt over de grote destructie van het Klassieke erfgoed en het verbranden van marmer voor het maken van mortel. Praktijken die hij barbaars noemt en een schande voor de tijd.⁵² Als reactie hierop werd Rafaël door de paus benoemd tot ‘Commissaris van Oudheden’ (*Commissario delle Antichità*) en was hij verantwoordelijk voor het behoud van het Antieke erfgoed en in het bijzonder van inscripties en sculpturen.⁵³ Dit is een belangrijk moment voor de omgang met erfgoed in het Rome van de Renaissance. Waar er in de eeuwen ervoor al meerdere malen wetten en verordeningen werden uitgeschreven voor het behoud van het Klassieke erfgoed, was er nu dan ook een uitvoerende macht die deze wetten in stand hield. Hierdoor werden er grote stappen gezet in het conserveren van het Antieke erfgoed. Zoals we straks zullen zien betekende dit echter nog niet het einde van de destructie.

De groeiende liefde voor de kunst uit de Oudheid maakte dat de rijke burgers en adel in Italië de eerste kunstcollecties begonnen aan te leggen. In de competitieve Renaissance werd de kunst uit de Antieke Oudheid en de eigen tijd gebruikt om status en macht uit te drukken. Bovendien waren de kunstwerken een geliefd studieobject onder kunstenaars en kunstkeners. De handel in kunstwerken uit de Oudheid nam hierdoor enorm toe. Dit is de redding geweest van veel kunst- en beeldhouwwerken die anders – zoals in de voorgaande eeuwen – verbrand zouden worden voor mortel. De hernieuwde interesse in de kunst en architectuur van de Oudheid had eveneens een groeiende toeristenindustrie tot gevolg. Al tijdens de 15^e eeuw kwamen de eerste reisgidsen in omloop.⁵⁴ Deze vereisten een systematische inventarisatie van het Romeinse erfgoed en vergrootten de kennis over de Klassieke kunst en architectuur. Mede door deze toenemende kennis en interesse, evenals de toegenomen waarde van de kunstwerken, werden er in de 16^e eeuw ook de eerste restauraties aan sculpturen uitgevoerd.

Een welbekend verhaal is dat van de Laocoöngroep. Deze beeldengroep van Laocoön en zijn zoons werd in 1506 gevonden in een wijngaard in Rome. Dit beeld was door Plinius besproken en was door deze link met de Klassieke literatuur van grote waarde. Na de vondst ontstond er een debat over de houding van de afgebroken arm van Laocoön. Sommigen dachten dat de arm gestrekt moest zijn geweest, anderen – waaronder Michelangelo – dachten dat hij zijn arm gebogen had gehouden. De discussie werd door Rafaël beslecht in het voordeel van de uitgestrekte arm en zo werd het beeld dan ook gerestaureerd.⁵⁵ Kwesties als deze bieden ons veel informatie over de toenmalige restauratieopvattingen. In de 16^e eeuw was men actief bezig met het beschermen en restaureren van het Antieke erfgoed en dacht men bewust na over de omgang met het erfgoed. We leren ook waarom men de Antieke sculpturen restaureerde. Zo stelde Vasari in 1550 dat gerestaureerde sculpturen meer elegantie en schoonheid bevatten dan beschadigde beeldhouwwerken.⁵⁶

---

⁵² Erder 1986 (zie noot 5), p. 77.

⁵³ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 33 en Erder 1986 (zie noot 5), p. 77.

⁵⁴ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 30.

⁵⁵ Later, toen de echte arm werd teruggevonden, bleek dat Michelangelo eigenlijk gelijk had en werd het beeld hersteld. Licia Vlad Borrelli, ‘Restauro e conservazione dei beni archeologici fra passato e presente’, in:

Wernersche Verslagsgesellschaft, *Geschichte der Restaurierung in Europa*, vol. 1, Hemsbach 1991, pp. 126-129.

⁵⁶ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 31.

Deze vooruitgangen in het conserveren van het Antieke erfgoed betekenden nog niet het einde van het verval. Ten grondslag aan het behoud en de conservering van het Klassieke erfgoed lag voornamelijk de artistieke en esthetische waarde ervan. Dit betekende dat monumenten en erfgoed dat men niet als esthetisch beschouwde nog altijd gevaar liep. Dit bleek ook uit de grootschalige nieuwe stadsplanning door Paus Sixtus V (1585-1599) aan het einde van de 16^e eeuw. Het doel van deze stadsplanning was het samenbrengen van de meer dan twintig aanwezige religieuze bezienswaardigheden door middel van brede straten en lange assen. De stad moest hersteld worden in zijn oude grandeur en het oude erfgoed moest met het nieuwe verbonden worden. De brede straten liepen uit op de monumenten uit het verleden en het heden. De historische bouwwerken uit de Oudheid als de bogen, poorten, fontein, pilaren en sculpturen werden in de nieuwe structuur ingepast. De pleinen werden voornamelijk gesierd door zuilen, zoals de Zuil van Trajanus en de Zuil van Marcus Aurelius.⁵⁷ Hier zien we eveneens de eerste tekenen van een concept dat ook vandaag de dag nog bestaat. Het vrijmaken van de ruimte rondom monumenten om deze zo meer status en impact te geven. In deze ingrijpende reorganisatie werden zelfs complete monumenten verplaatst. Deze hervormingen in de stadsstructuur hadden echter ook grote gevolgen voor alles wat niet in het nieuwe schema paste. Sixtus' strategie vereiste een grootschalige sloop van gebouwen. Zijn architect gaf hij de opdracht om het lelijke en oude af te breken en het waardevolle te bewaren. Daarnaast moesten de voornaamste monumenten gerestaureerd worden. Dit is iets wat we in het einde van de 16^e eeuw steeds vaker zien. Belangrijke monumenten worden eerder gerestaureerd dan compleet herbouwd, waardoor de aanpassingen minder ingrijpend zijn.⁵⁸

Ook hier zien we dat in deze periode de esthetische waarde van de monumenten de doorslag gaf in wat wel en wat niet geconserveerd werd. Puur historische waarde alleen was niet voldoende reden voor conservering in de overvloed van antiquiteiten die aanwezig waren in het Rome van de Renaissance. Daarnaast wordt duidelijk dat de beweegredenen in deze tijd, in tegenstelling tot in de middeleeuwen, overwegend ideologisch van aard zijn. Men behoud datgene wat voor hen waardevol is en waarvan men denkt dat het ook in de toekomst nog een bepaalde educatieve, artistieke of esthetische waarde kent. Monumentalisme speelt net als in het Rome van de Oudheid een essentiële rol. Nieuwe gebouwen werden opgetrokken in de stijl van de Klassieke Oudheid om de stad te herstellen in zijn oorspronkelijke grootsheid en deze zelfs nog te overtreffen. Kunst en architectuur (in de stijl) van het Oude Rome waren een middel tot uitdrukking van macht en prestige. Inherent aan dit monumentalisme is het idee van bouwen voor de eeuwigheid, voor de herinnering. De Antieke overblijfselen zorgden voor de herinnering aan de grandeur van het verleden zoals men ook wilde dat de eigentijdse bouwwerken in de toekomst – als het ware – plaatsen van herinnering zouden zijn. Hoewel het respect voor de Antieke architectuur was toegenomen betekende de constructie van nieuwe bouwwerken in veel gevallen nog de sloop van het oude erfgoed. Dit veranderde pas wezenlijk in de 16^e eeuw maar ook toen nog vond destructie plaats. Waar het historische besef in de middeleeuwen vrijwel verloren was gegaan was deze ten tijde van de Renaissance weer volledig ontwikkeld. Nieuwe opvattingen over het conserveren van erfgoed deden zijn intrede en een nieuw artistiek en historisch zelfbewustzijn was gecreëerd.

---

⁵⁷ Erder 1986 (zie noot 5), pp. 79-81.

⁵⁸ Glendinning 2013 (zie noot 4), p. 34.

Conclusie

Zoals is gebleken heeft de omgang met het erfgoed in de periode van de Klassieke Oudheid tot de Renaissance verschillende fases gekend. Aan deze fases lagen verschillende culturele, sociale en religieuze veranderingen ten grondslag die de beweegredenen en denkbeelden van de bevolking diepgaand veranderde. Tijdens de Griekse Oudheid was het burgerschap en de plicht om de voorouders en de goden te eren een belangrijke drijfveer achter het behoud van erfgoed. Bovendien kende men naast religieuze waarde ook historische waarde. Hierdoor kunnen we stellen dat men zich bewust was van de relatie tussen het verleden, het heden en de toekomst. Uit de discussie rond de historiciteit van de boot van Theseus blijkt bovendien dat men bewust nadacht over de omgang met het erfgoed en de waarde daarvan. Daarnaast hechtte men veel waarde aan herinnering en het voortleven van het verleden en het heden door middel van monumenten die deze herinnering zouden aansporen. Dit alles getuigt van een ontwikkeld historisch besef en eveneens van ideologische beweegredenen.

In de Romeinse cultuur kende men de vergelijkbare plicht van het eren van de goden en de voorvaderen. Bij hen kwam deze in de vorm van *pietas*. De monumentaliteit en het imperialistische karakter van de Romeinse cultuur getuigt eveneens van een zeker historisch besef. Het monumentalisme diende ter verheerlijking van de stad en zijn geschiedenis en was een middel tot legitimering van macht. Ook bij de Romeinen speelde de herinnering aan het verleden een belangrijke rol in de conservering van erfgoed, zoals bleek uit het behoud van de hut van Faustulus. Hoewel niet langer authentiek droeg zij de herinnering uit aan de nederige oorsprong van Rome. De nieuwe liefde voor de kunst van de Grieken leidde daarnaast tot de ontwikkeling van een vergrote waarde van esthetica. Bovendien werd deze esthetische waarde van publiekelijk belang geacht. De eerste wetten voor bescherming van erfgoed en esthetica deden al snel zijn intrede. Ook werden de eerste restauraties uitgevoerd aan het erfgoed van de Grieken. Het gebruik van *spolia* was gemeengoed en moest het aanzien van de nieuwe gebouwen vergroten. De esthetische, historische en religieuze waarde van monumenten waren de belangrijkste drijfveren voor het behoud van het erfgoed en getuigden net als bij de Grieken van ideologische gronden.

Met de opkomst van het christendom veranderde dit volledig. Het tijdsbesef van de mensen in de middeleeuwen was door het geloof volledig veranderd. De materiële geschiedenis verloor voor een groot deel zijn waarde, waardoor de historische waarde van het Antieke erfgoed daalde tot een dieptepunt. Het nieuwe geloof maakte daarnaast dat het Klassieke erfgoed zijn religieuze functie verloor. Het ontbreken van historische en religieuze waarde maakte dat de Klassieke gebouwen een wisselend lot kenden. Constructies werden waar mogelijk aangepast en verbouwd om een nieuwe christelijke functie te dienen. Door middel van *spolia* en het hergebruiken van oude constructies kreeg het Antieke erfgoed een nieuwe plek en functie in de christelijke wereld. Gebouwen die daarentegen niet konden of werden aangepast aan deze nieuwe context waren gedoemd tot sloop of verval. Bovendien was er sprake van creatieve destructie. Esthetica en de herinnering aan het Klassieke verleden moeten een rol hebben gespeeld in de keuze voor sloop of behoud. Gedurende de gehele middeleeuwen wisselden perioden van destructie en behoud elkaar af. Al met al waren de beweegredenen voor het behoud van het Klassieke erfgoed echter voornamelijk functioneel en pragmatisch.

Aan het einde van de middeleeuwen volgde een periode van grote veranderingen die het begin van de Renaissance inluidde. Het lezen van Klassieke literatuur en de opkomst van het humanisme zorgden voor een hernieuwde interesse in de Oudheid. Hierdoor vergaarden de Klassieke

bouwwerken meer respect en kregen ze een nieuwe artistieke en historische waarde toegekend. Ondanks dit nieuw vergaarde respect bleef de praktijk echter relatief onveranderd. Het Klassieke erfgoed was nog altijd de meest voor de hand liggende bron van bouwmaterialen. Wetten ter bescherming van het erfgoed werden net zo snel geschonden als gemaakt. De wil om te behouden kwam nog niet daadwerkelijk tot uitvoering. De liefde voor de eigen, nieuwe architectuur vormde daardoor de grootste dreiging voor het Klassieke erfgoed. Dit veranderde pas echt gedurende de 16^e eeuw. Zelfs toen betekende de drang naar schoonheid en grandeur echter ook destructie, zoals tijdens de verwezenlijking van de nieuwe stadsplanning van Paus Sixtus V. Deze liefde voor esthetica betekende ook de restauratie van sculpturen en gebouwen uit de Oudheid en had dus zowel een positieve als een negatieve uitwerking. Esthetica was dan ook de belangrijkste beweegreden voor het conserveren en restaureren van het Klassieke erfgoed. De pragmatische opvatting uit de middeleeuwen had plaatsgemaakt voor het meer ideologische uitgangspunt van de Renaissance. Erfgoed werd behouden met het oog op herinnering en het uitdragen van macht en prestige door middel van monumenten uit het verleden die deden herinneren aan de grandeur van vroegere tijden.

Bij het behandelen van een dergelijk grote periode in een onderzoek als deze is het vanwege de omvang helaas niet mogelijk heel intensief op de verschillende perioden in te gaan en deze volledig te doorgronden. Om deze reden is er in dit onderzoek voor gekozen om een meer algemeen beeld te schetsen van de grote lijnen en ontwikkelingen in de omgang met het erfgoed uit de Oudheid. Op deze manier biedt het onderzoek hopelijk meer inzicht in de achterliggende beweegredenen en denkbeelden van de personen uit deze verschillende tijden. Meer intensief en toegespitst onderzoek is echter nodig om alle nuances en uitzonderingen in de omgang met erfgoed gedurende deze omvangrijke periode aan het licht te brengen.

Literatuurlijst

- Assmann, Jan en John Czaplicka, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995), pp. 125-133.
- Aston, Margaret, *The Renaissance Complete*, London 2013² (2009).
- Beard, Mary, *The Parthenon*, London 2004² (2002).
- Borrelli, Licia Vlad, 'Restauro e conservazione dei beni archeologici fra passato e presente', in: Wernersche Verlagsgesellschaft, *Geschichte der Restaurierung in Europa*, vol. 1, Hemsbach 1991, pp. 122-137.
- Choay, Françoise, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge 2001.
- Diodorus 11.29.3. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D11%3Achapter%3D29%3Asection%3D3>> (3 juni 2015).
- Erder, Cevat, *Our architectural heritage: from consciousness to conservation*, Paris 1986 (Deel XX van de UNESCO-serie *museums and monuments*).
- Glendinning, Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, Londen/New York 2013.
- Goodson, Caroline J., 'Roman Archeology in Medieval Rome', in: D. Caldwell en L. Caldwell (red.), *Rome: Continuing Encounters between Past and Present*, Farnham 2011.
- Greenhalgh, Michael, *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, London 1989.
- Hansen, Maria Fabricius, *The Eloquence of Appropriation. Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome*, Rome 2003.
- Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, York 1986.
- Lanciani, Rodolfo, *The Destruction of Ancient Rome. A Sketch of the History of the Monuments*, New York 1967² (1901).
- Lucius Cassius Dio, *Romeinse Geschiedenis*, 48.43.4 en 54.29.8. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: LacusCurtius <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html> (3 juni 2015).
- Meiggs, R., *The Athenian Empire*, Oxford 1972.
- Neils, Jenifer (red.), *The Parthenon. From Antiquity to the Present*, New York 2005.
- Nora, Pierre, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, speciale uitgave: 'Memory and Counter-Memory' (1989) nr. 26, pp. 7-24.
- Ousterhout, Robert, "'Bestride the Very Peak of Heaven": The Partenon After Antiquity', in: Jenifer Neils (red.), *The Parthenon. From Antiquity to the Present*, New York 2005, pp. 293-330.
- Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 5.16.1. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160%3Abook%3D5%3Achapter%3D16%3Asection%3D1>> (3 juni 2015).
- Pedley, John, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*, New York 2005.
- Plutarchus, *Leven van Theseus*, 1.1. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: The Internet Classics Archive <<http://classics.mit.edu/Plutarch/theseus.html>> (3 juni 2015).
- Polybius, *Historiën*, 39.13. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Perseus Digital Library <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+39.13&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234>> (3 juni 2015).

- Roth, Leland M., *Understanding Architecture. Its Elements, History, and Meaning*, Boulder 2007² (1993).
- Rykwert, Joseph, *On Adam's House in Paradise. The Idea of the Primitive Hut in Architectural History*, New York 1972.
- Setton, Kenneth M., *Athens in the Middle Ages*, London 1975.
- Siewert, P., 'The Ephebic Oath in Fifth-Century Athens', *The Journal of Hellenic Studies* 97 (1977), pp. 101-111.
- Tournikiotis, Panayotis (red.), *The Parthenon And Its Impact in Modern Times*, New York 1996² (1994).
- Vitruvius, *De Architectura*, 2.1.5. Geraadpleegd in Engelse vertaling op: Lexundria <<http://lexundria.com/vitr/2.1.5/cf>> (3 juni 2015).
- Ward-Perkins, Bryan, *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Building in Northern and Central Italy. AD 300-850*, New York 1984.